

РЕЛІГІЙНІ КОРДОНИ В АНТИЧНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ЛОКАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ (НА ПРИКЛАДІ СТАРОДАВНЬОЇ АНАТОЛІЇ)

Анастасія БАУКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра археології та історії стародавніх цивілізацій,
бул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1636-981X

Історія античної цивілізації містить багато прикладів розв'язання суспільних конфліктів та моделей поведінки у певних історичних і культурних обставинах. Феномен історії Риму як мультикультурного утворення живить європейську культуру протягом тисячоліть. І так само як для еліт республіканського часу, так і для теперішньої інтелектуальної еліти є важливим зміст поняття ідентичності. Історики, культурологи, антропологи, соціологи, філософи, юристи, політологи та представники інших наук намагаються визначити елементи, на яких трималась давньогрецька спільність та, завдяки цьому, визначити закони збереження ідентичності для сучасного світу. Однак ані давньогрецький світ, ані тим більше світ римської культури не мав уніфікованого та лінійного розвитку. Оскільки те, що ми називаємо давньогрецьке суспільство існувало задовго до появи писемності, то аналіз світоглядних і візуальних конструкцій може допомогти визначити елементи, на яких будувалась давньогрецька ідентичність. Серед цих елементів важливу роль відіграє міфологія та релігія, адже твори Гомера та Гесіода були знані в усіх кутках Середземномор'я та становили основу для об'єднання і ідентифікації. Події, описані у цих творах були тісно пов'язані із територією півострова Мала Азія (Анатолією). Тут формувалась велика спільнота іонійських греків, які не були автохтонами і мусили докласти зусиль до формування свого світу. На теренах півострова існували великі державні утворення (Лідія, Персидська імперія, Фрігія, Віфінія, елліністичні держави тощо), які поступово змінювали одне одного на тлі того, що грецький компонент залишався сталим елементом цього мультикультурного світу. Розвиток загальної ситуації в Середземномор'ї на тлі посилення Македонії поставив питання що значить бути греком? І запропоноване дослідження є спробою знайти відповідь на це питання під кутом зору давньогрецької релігії та її ролі в етно-культурних процесах.

Ключові слова: античність, ідентичність, міфологія, Фрігія, кордони, римська провінція.

Історія античності є важливим періодом формування європейської культурної традиції. Саме тоді були закладені основи багатьох явищ сучасної культури і політики, а виклики життя у мультикультурному світі все частіше змушують шукати секрети успіху в історії Римської держави. Як відомо, саме ця імперія об'єднала в собі колишні мегапотужні утворення елліністичних держав та варварські території з їх різноманітною культурною та релігійною спадщиною. Не зважаючи на те, що фізичних кордонів в сучасному розумінні тоді не існувало, античний світ був дуже добре розмежований релігійними та культурними відмінностями, а річки, озера чи інші великі географічні об'єкти відігравали роль розподільчих елементів між етнічними і державними союзами.

Антикознавці порівняно нещодавно дійшли до висновку, що в основі грецької ідентичності населення Балканського півострова, островів Егейського моря та західного узбережжя Малої Азії лежали мова, подібна матеріальна культура та спільні релігійні практики. Першим поштовхом до формування колективної ідентичності стала Троянська війна, а міфологічна спадщина була сприятливою основою для формування локальних ідентичностей та багаторівневих соціальних зв'язків між громадянськими колективами. Ентоні Сміт слушно зауважив, що в грецькому світі локальні міфи (наприклад фіванські) були зрозумілі громадянам Афін і, завдяки трагедіям Софокла допомагали будувати афінську ідентичність. Сміт зазначає, що “Я” складається з розмаїтих ідентичностей та ролей – родинної, територіальної, класової, релігійної, етнічної та родової. Він показує також, як кожна з цих ідентичностей спирається на соціальний поділ, який можна змінити, а то й скасувати”¹. Афінські філософи в часи боротьби з Македонією чи не найяскравіше підняли питання що означає бути греком.

Аристотель у своєму творі “Метеорологіка” говорячи про змінність обсягів води і суходолу і мінливість процесів у Всесвіті дає зрозуміти, що поняття “греки” і “елліни” є тотожним. Він зазначає, що поблизу Додони та (річки) Ахелоя, яка часто міняла річище там жили селли і ті, які тоді називались

¹ Ентоні Д. Сміт, *Національна ідентичність*, (Київ, Основи, 1994), 12.

греками, а тепер зовуться еллінами (οἱ καλούμενοι τότε μεν Γραικοί, νυν δ' Ἕλληνες)². Ця теза Аристотеля досі викликає суперечки, але, оскільки вони істотно не стосуються регіону дослідження, то на цьому не буде акцентуватись увага.

Важливо, що приблизно в той самий час само слово “грек” почало використовуватись не стосовно етнічного походження, а більше стосувалось політичного поняття. Ісократ в IV ст. до н.е. це окреслює наступним чином: “...слово “Еллін” тепер означає не стільки місце народження, скільки образ мислення і вказує скорше на виховання та освіченість, чим на спільне з нами походження”³ Яскравим прикладом розуміння ідентичності та національності, збудованій на етнічній та релігійній основі становить Павло з Тарсу, який одночасно був євреєм, греком та римлянином⁴.

Одним із цікавих об'єктів в плані релігійних кордонів, формування та збереження локальних ідентичностей є територія римської провінції Азія, що займає більшу частину Анатолії (півострова Мала Азія).

Якщо говорити про міфічну складову, то іонійські греки відрізнялись від мешканців Аттики навіть походженням. Елліни (етнонім щодо всіх стародавніх греків, як подає більшість енциклопедичних словників) походили від міфічного Елліна, який народився до Девкаліонова потоку і вважався прародителем народу. Однак іонійські греки походили не від Елліна, а від афінського царя Іона, сина Креуса. Цей фрагмент міфу пояснював чому іонійці не були автохтонами в Малій Азії. Креуса, у свою чергу, була дочкою Еректа і Праксітеї. Від Аполлона вона народила Іона, а потім стала дружиною Кеута. Спочатку подружжя було бездітним, але після прощі до Дельфів Креуса народила Дора й Ахея, які стали епонімами для великих етнічних об'єднань – ахейців та дорійців⁵. Власне під тиском дорійців нащадки Іона, під керівництвом Нелея та Андрокла переселились з Аттики та Пелопонесу на ті території, які раніше належали меонійським та карійським племенам⁶.

Якщо говорити про етнічну мозаїку краю, то вона була вкрай строкатою. Як вже зазначалось, греки за мовою, релігійними переконаннями та стилем життя здебільшого скупчувались у містах західного узбережжя Малої Азії. Але навіть в тих самих містах вздовж річок Меандр, Герм, Каїк (тобто поступово із заходу на схід) ця грецька ідентичність стосувалась еллінізованих мешканців глибинних районів Лідії, Фрігії, Карії. У великих містах узбережжя (Пергам, Ефес, Смірна, Мілет тощо) ці греки становили основу питомо грецьких демократичних основ життя міста-поліса і були інтегровані до вшанування божеств олімпійського пантеону. Епіграфічні джерела свідчать, що вживання ознаки “грек” могло розумітись як знак рівності із поняттям громадянин полісу. На матеріалах провінції також можна побачити як місцеві імена поступово еллінізуються, але упродовж періоду імперії питомо негрецькі імена місцевих племен теж перебували в активному вжитку⁷.

На території Малої Азії в античну добу існувало кілька великих державних утворень, які поглинали одне одного (як Лідія і Іонія (в форматі союзу іонійських міст), як Персія та Лідія, як Лідія та Пергамське царство, яке згодом стало основою для утворення найбільшої римської провінції в регіоні – Азії). В межах провінції Азія опинились великі історико-культурні регіони Місії, Троади, Карії, Фрігії, Лідії, Пісидії, які відрізнялись різним ступенем еллінізації і були строкатими в релігійному плані.

Мал. 1. Карта Малої Азії в греко-римську добу.

² Аристотель, *Метеорологіка*, (Л.: Гидрометеоздат, 1983) I, XIV, 58.

³ Isoc., *Panegy.*, (Isocrates. Isocrates with an English Translation in three volumes, by George Norlin, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1980), 50.

⁴ *Дії Святих Апостолів*, XXI, 39; XVI, 37; XXII, 29. <https://parafia.org.ua/biblioteka/bohosluzhbovi-knyzhky/bohosluzhbovyj-apostol/>

⁵ Словник античної міфології. Укл. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. (К., 1985). [online] Доступно <http://litopys.org.ua/slovmyth/slovmy06.htm> (дата звернення 15.06.2023).

⁶ Jonia, “*Mala Encyklopedia kultury antycznej*”, (Warszawa: PWN, 1990), 356.

⁷ Robert Louis. *Noms indigènes dans l'Asie-mineure gréco-romaine*. (Paris, 1963) [online] <https://inscriptions.packhum.org/text/268975?&bookid=627&location=1702> (дата звернення 20.06.2023)

Також не слід забувати, що окрім адміністративно-політичного поділу територія Анатолії, а власне, у її західній частини, існували також койне – союзи чи ліги міст, метою об'єднання яких була власне спільна релігійна діяльність. Упродовж IV–I ст. до н.е. у регіоні існували союзи (койне) міст Троади, койне міст Лесбоса, ліга міст Хрісаорії в Карії, ліга міст Іонії. Частина з цих об'єднань мала і політичні функції, але обмежена джерельна база не дозволяє більш глибоко окреслити різні аспекти діяльності цих союзів. Привертає увагу діяльність союзу міст Троади, центром діяльності якого був культ Афіні з Ілліону. До союзу входили громади Іліону, Ройтейону, Александрії Троади, Асосу, Гаргари, Скепсису, Абідосу, Дарданосу, Лампсака та Паріону. Койне охоплювало також і кілька громад з-поза Троади – Калхедон та Мірлею в Пропонтиді. Найвища влада в союзі належала його Раді (синедріону), до складу якої входило по два представники від кожного полісу. Загалом, модель діяльності койне була подібною до діяльності Дельфійської амфіоктинії. Нечисельні епіграфічні знахідки елліністичного часу визначають союз як “міста, які беруть участь у храмі (Афіні) і святі”. Діяльність союзу зосереджувалась на організації що п'ять років Великих Панафіней на честь Афіні Іліонської в Іліоні. Така назва була потрібна, щоб відрізнити фестиваль від Малих Панафіней, які відбувались з іншою частотою. Фестиваль організовувала рада з п'яти агонотетів, які обирались з представників міст-членів кожні чотири роки. Припускають, що в цій раді мав головувати представник Іліону як приймаючого міста. До наших днів зберігся указ 77 року до н.е., який окреслював фінансове управління койне під час економічної кризи, спричиненої першою Мітрідатовою війною. В тексті документу окреслено багато аспектів, пов'язаних із витратами: процесія, жертвні тварини, олія для учасників змагань, розміщення виконавців, призи для учасників змагань та розміщення феорів. Окрім Панафіней, це койне, як колективний орган, міг виступати з дипломатичними ініціативами у вирішальних політичних питаннях⁸.

Важливим свідченням діяльності койне було карбування монет. Койне Афіні стало емітентом серії чудових срібних цистофорів. Їх випускали упродовж 188–133 рр. до н.е, а пізніше кілька невеликих емісій датувались часом Першої війни з Мітрідатом.

Мал. 2. Цистофор з Іліону, карбований магістрами койне Афіні.

Цистфор, який дорівнював чотирьом драхмам, але важив тільки як три (12,5 г), був автономною монетою Пергамського царства і забезпечував потреби внутрішнього ринку. Тим не менше, довіра до монети була настільки високою, що римляни дозволили його використання і після утворення тут римської провінції Азія. Цистофори койне були оздоблені зверненим праворуч бюстом Афіні на аверсі та культовою статуєю богині, обрамленою легендою ΑΘΗΝΑΣ ΙΛΙΑΔΟΣ та іменем агонотетів на реверсі⁹.

Таким чином ми бачимо як релігійна локальна ідентичність ставала основою для самоідентифікації в ширших площинах.

Серед згаданих географічно-культурних регіонів важливе місце посідає Фрігія. Розташована в давнину на території сучасної Туреччини, ця країна стала центром формування своєрідної культурної спадщини. Вона не залишилась локальним варіантом, що вмер разом із загибеллю держави, а через грецький світ була інтегрована в римській, згодом і в європейській світогляд. Вивчення фрігійських пам'яток дозволяє простежити процес нівелювання релігійних та географічних кордонів в античну добу.

⁸ Marcus Chin, “Some Observations on Koina and Monetary Economy in Hellenistic Asia Minor”, *GEPHYRA*, 25 (2023): 191.

⁹ *Sölloge Nummorum Graecorum*, Sammlung Hans von Aulock, Vol. 1: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Lesbos, Ionia, (Verlag Gebr. Mann, Berlin, 1957), 7604.

При всьому багатстві спадщини та джерельної бази, Фрігія упродовж значного часу не була в центрі уваги дослідників античної історії. Відсутність у регіоні видатних і дуже атракційних пам'яток типу Ефесу чи Петри позбавляла ці території пильної уваги археологів. Однак збережені в інших культурах і регіонах відголоски фрігійської історії дозволяють по-новому оцінити фрігійську спадщину і яскравий світ цієї самобутньої держави.

Фрігія, оточена Місією, Лідією та Пісідією, на відміну від цих місцевостей з багатьма долинами і виходом до моря, становила разючу відмінність від решти Анатолії. Фрігія лежала на високому центральному плато, відділеному від західних районів гористою місцевістю. Різка зміна рельєфу і чудернацькі силуети *Peri Basalari* і сьогодні кидається в вічі кожному, хто подорожує країною. Північний кордон Фрігії утворювали річки Сангаріус і Тембрис. Південну межу країни становив великий хребет Султан-Даг, який відокремлює Фрігію від області великих озер у північній і східній Пісидії. На південному заході кордони становила також гірська місцевість, яку розрізають річка Лік і верхня течія Меандру.

З географічної точки зору локалізація Фрігії та етнічне походження фрігійців були складними і це яскраво відбито в античних писемних джерелах. Дихотомія “Фрігія”-“Фракія” та “фрігі-бриги” базувалась на тому, що фрігійці не були автохтонами в Анатолії. Страбон намагався розібратись в цьому питанні в декількох частинах своєї праці. Його висновком стала фраза про те, що “створенню подібного роду міфічних оповідань сприяє мішанина місцевих племен та родючість землі по той бік річки Галіс... Тому ця країна зазнавала нападу з різних місць і весь час з боку племен, з протилежного материка, або ж сусідні племена нападали одне на одне. Вторгнення та переселення відбувались в основному в добу Троянської війни і після цього, коли греками і варварами оволоділа прям якась пристрасть до захоплення чужих земель. Але, такі явища були і до Троянської війни. Адже і тоді існувало плем'я пеласгів, як і кавконов та делегів. В давнину вони часто блукали багатьма місцевостями Європи. Ці племена Гомер зображає союзниками троянців, але не прибульцями з протилежного материка. Оповідання про фрігійців та місійців стосуються часів, давніших за Троянську війну”¹⁰.

В іншому місці Страбон зазначає, що брігійці та фрігійці це одна і та сама народність, як і місійці, меони та мейони¹¹, а пізніше явно підкреслює, що фрігійці переправились з Фракії, вбили володаря Трої та сусідньої країни та оселились тут¹². Окрему увагу Страбон приділив кордонам між Фрігією та Місією. Він пише, що “кордони віфінців, фрігійців, місійців, а також доліонів, що живуть навколо Кізіку, і мігдолійців і троянців важко визначити... Місійців та фрігійців країни відокремлені. Але кордони між ними важко визначити. Причиною цього є те, що прибульці – завойовники, будучи варварами та воїнами, неміцно володіли підкореною країною. Здебільшого, вони блукали країною, то виганяючи населення, то зазнаючи вигнання. Можна припускати, що ці народності були фракійцями, тому що фракійці мешкали на протилежному березі і ті, і інші мало відрізнялись одне від одного”¹³.

Для Страбона Фрігія ділилась на Велику Фрігію та Фрігію Епиктет (тобто заново віднайдена чи приєднана або Мала Фрігія). Мешканців останнього регіону Страбон називає епиктетами, а не фрігійцями. В межах Фрігії Епиктет виділяли й Фрігію Парорію, тобто ту, яка тягнеться вздовж гір.

Власне в греко-римському світі склався негативний образ фрігійця і часто це слово вживалось для окреслення варварів. У III книзі “Флорид” Марсія, який за міфом змагався із Аполлоном у вправності гри на флейті, Апулей так і називає фригійцем-варваром, який дивився диким звіром, суровий, зарослий, із брудною бородою, весь вкритий хутром та заростом¹⁴.

Фрігійська мова на думку мовознавців поділяється на дві окремі групи, які мають чіткі сліди еллінізації. Давні фрігійські тексти VIII–III ст. до н.е. записувались подібною до давньогрецької абеткою, а тексти I–II ст. н.е., представлені здебільшого прокляттями в інскрипціях з поховань вже записувались грецькою мовою. Тим не менш, фрігійська мова не має спільних рис з так званими анатолійськими мовами, але і її приналежність до індоєвропейських мов є дискусійною¹⁵. Тим не

¹⁰ Strabo. *Geography, Volume V: Books 10-12*. (Translated by Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library 211. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928), XII, VIII, 4.

¹¹ Ibid, XII, III, 20.

¹² Ibid, XII, VIII, 3.

¹³ Ibid, XII, IV, 4.

¹⁴ Апулей, *Флориди*, (К., Дніпро, 1982), Кн. III.

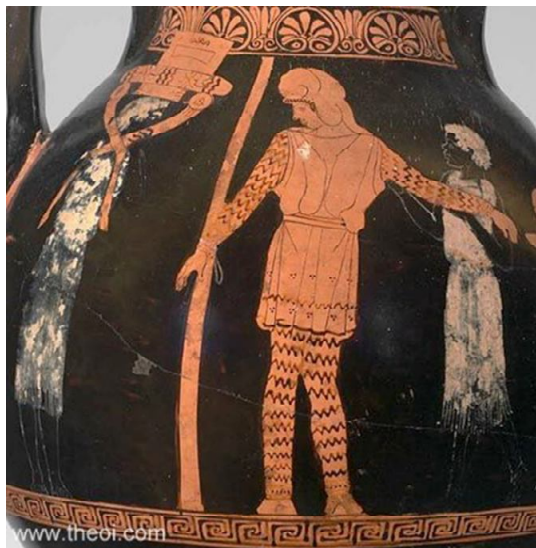
¹⁵ *Phrygian language* [online]: <https://www.britannica.com/topic/Phrygian-language> (дата звернення 20.05.2023).

менше, очевидна подібність фрігійської мови до грецької та відмінність від анатолійських мов сприймається як аргумент на користь європейського походження фрігійців. Ліпше розуміння позиції фрігійської мови дає той факт, що в римську добу сильно еллінізовані мешканці Віфінії зберегли свою мову аж до часів ранньої імперії. Так само мешканці Місії розмовляли своєю мовою. Велика кількість місцевих мов (у тому числі карійська, лідійська, місійська, лікаонська, лікійська) слугували лише в усному варіанті.

Натомість, з Фрігії до решти Середземномор'я поширилися такі знакові явища як культ Великої Матері (Matar Kubileya) чи Кібели, як її пізніше називали греки чи римляни. В Песінунті, біля півніжної гори Діндімени існувало найбільше святилище Кібели. Також фрігійське походження мали Аттис, Сабазій та Мен. Ці божества посіли стабільну позицію в світогляді мешканців Середземномор'я у римський час. Сучасні релігіознавці вважають, що божества-вершники походили з Пісидії.

Фрігійський костюм у грецькій традиції використовувався для зображення пастухів, кочовиків, варварів, часто азіатів загалом. З іншої сторони, особливості політичної історії Греції V ст. до н.е., формування образу “свій”-“чужий” та нерозвиненість історичної географії спричинили те, що костюм і головний убір скіфів та персів грецькі автори теж почали називати “фрігійським”¹⁶.

Як вже зазначалось, фрігійське вбрання було символом варварського походження персонажу, що ми бачимо на прикладі зображення Андромеди чи Медеї на вазах 320-х рр. до н.е. Окрім того, в випадку Медеї костюм був способом підкреслити трагізм ситуації та неприпустимість подібної поведінки з точки зору грецької етики.

Мал.3. Образ Медеї та Андромеди у грецькому вазописі.

Мал. 4. Радамант в фрігійському костюмі.

Вазописець підземного світу у фрігійському вбранні зображує і Радаманта, сина Зевса, що був суддею в царстві Гадеса. Цей червонофігуровий кратер зберігається у Дежавному музеї старожитностей в Мюнхені (Staatliche Antikensammlungen, München)

¹⁶ Peter Calmeyer, “CROWN I In the Median and Achaemenid periods” *Encyclopaedia Iranica*. Vol. VI. Fasc. 4: 407–408.

Разом із іншими грецькими традиціями, фрігійська тематика стала частиною культурного коду римлян і стала використовуватись для позначення не-грецьких народів. Прикладом цього є зображення дакійських воїнів на колонні імператора Траяна. На статуеті Траяна з Лаодікеї ув'язнений дак також має на голові фрігійський ковпак. На пам'ятниках Септимія Севера з нагоди перемоги над Парфянською імперією чи на арці Костянтина в мотивах боротьби з галлами теж є цей символ для окреслення “варварів”.

З поширенням мітраїзму фрігійська шапка була важливим елементом чи символом, призначення якої не до кінця з'ясоване. Згодом фрігійський ковпак із суто національного вбрання перетвориться на різновид шолому та, в часи Французької революції, стане символом свободи.

Цікаво є те, що в римському світі Фрігією вважалась не тільки територія держави в глибині Малої Азії, а різні території, передусім Троада. Вергілій в своїй “Енеїді” називає троянців фрігійцями, хоча Фрігія навіть не мала безпосереднього кордону з Троадою. З цього можна припустити, що для мешканців Апенінського півострова Фрігія була просто епонімною територією, а не визначеною територією.

Щодо інших локальних релігійних кордонів, то слід згадати і таке явище анатолійської культури як річкові божества. Порівняно з іншими регіонами Середземномор'я жодна інша територія не була так багата на персоніфікації річок. Меандр, Каїстр, Герм, Лік, Скамандр, Риндак, Гранік, Сангарій та їх притоки були важливими географічними кордонами та джерелами економічної могутності регіону в цілому та окремих держав в давнину. Більше того, той факт, що ці річки відомі з оповідань про подорож аргонавтів, згадуються в “Іліаді” та “Теогонії” дозволяє говорити про давню присутність цих об'єктів та їх божественних персоніфікацій у світогляді грецького населення Середземномор'я.

Хоча у літературі можна натрапити на думку, що і в інших регіонах існували божественні почесті для річок, наприклад Нілу¹⁷, тим не менше тільки греки створили таку розгалужену систему вірувань щодо річкових богів. Важливо також і те, що більша частина із знаних культів річкових божеств стосувалась саме території Малої Азії. Боги-уособлення цих річок могли набувати людської подоби, брали участь у нарадах богів, приймали присяги безсмертних під стінами Трої, не поступались у могутності безсмертним та мали свої атрибути.

Важливість річкових божеств підкреслювалась тим, що вони були предками правителів окремих регіонів. Зокрема, Скамандр породив Тевкра і Ідою, ставши родоначальником царського дому Трої¹⁸. До речі, гора Іда теж посідала важливе місце в конструкції релігійної ідентичності населення Троади і Місії, а гора Тмол – Лідії.

Персоніфікації річкових божеств теж могли мати свої вівтарі, храми та священників. Гомер вказує, що таким чином був вшанований Скамандр та Каїк¹⁹.

Мал. 5. Персоніфікація Герм на монеті із Багіс (легенда BAΓHNΩ-N EPMOC)

¹⁷ Friedrich Imhoof-Blumer, *Fluss- und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen (Personifikationen der Gewässer)*, (Genève: Soc. École d'Horlogerie, 1924), 181.

¹⁸ Diod. 4.75 (Loeb Classical Library 340. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1939); Apollod. *Bibl.* 3.159 (Loeb Classical Library 121. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921).

¹⁹ Janusz A. Ostrowski, “Personifications of Rivers in Greek and Roman Art”, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, CMLXXIV, Prace archeologiczne*, 47, *Studia z archeologii śródziemnomorskiej*, 12, (Warszawa-Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991): 11.

Мал. 6. Персоніфікація Скамандра на монеті з Іліону разом з етніконом (ΣΚΑΜΑΝΔΡΟΣ ΙΛΙΕΩΝ)

Мал. 7. Персоніфікація Меандра на монеті з Апамеї в Фрігії.

Мал. 8. Персоніфікація Меандра на монеті з Тріполіс разом з етніконом ΤΡΙΠΟΛΕ-ΙΤΩΝ ΜΑΙΑΝΔΡΟΣ.

Кордоном між Фрігією та Лідією також слугувала річка Марсіас, божество якої було важливим та значимим не тільки в історії фрігійської культури, а й у римський час. Цікавим є те, що в джерелах Марсіас тим не менше представлявся як сатир, що крокуючи грає на аулосі, або як статуя страченого чоловіка із обдертою шкірою.

Міф про Марсію можна зреконструювати лише за уривками в працях багатьох античних авторів. (Apollod. Bibl. I. 4. § 2; Palaeph. de Incredib. 48; Liban. Narrat. 14, p. 1104; Nonn. Narrat. ad Greg. Invect. II. 10, p. 164; Diod. III. 58, 59; Paus. II. 7. § 9; Herod. VII. 26; Xen. Anab. I. 2. § 8; Plut. de Fluv. 10; Hygin. Fab. 165; Ovid, Metam. VI. 382, 400.) Ключовим моментом оповідання було змагання Марсіаса і Аполлона. У “Анабазісі” Ксенофонт пише, що річка Марсій бере свій початок в печерах біля акрополя Келен. Саме там Аполлон, перемігши Марсію в музичному змаганні, зняв шкіру з сатира, повісив її в печері (Xen. Anab. I. 2. § 8). Геродот також описував що на ринку в Келенах висів міх зі шкіри сина Селена Марсія, стосовно якого фрігійці оповідали, що з нього Аполлон зібрав шкіру і там її повісив (Геродот VII, 26). Елліан зазначав, що якщо в Келенах хтось поблизу шкіри Марсія грав фрігійські наспіви, то вона починала рухатися, а при звуках пісень на честь Аполлона не реагувала, немов би глуха (Елліан, XIII, 21).

За Павсанієм, після загибелі Марсія одноіменна річка, що утворилась зі сліз німф, що оплакували Марсія (Первый Ватиканский мифограф II 23, 5) чи з крові самого Марсія, віднесла ці флейти до

Меандру, потім вони з'явилися в Асопі і течія їх викинула на берег у Сікіоні. Там їх знайшов пастух і посвятив як дар Аполлону. Флейти перебували в храмі богині Пейто в Сікіоні, але згоріли разом із спорудою. (Павс, Опис Еллади, Кн. II, 7, 7). Тіло Марсія поховав його учень Олімп (Гігін, Міфи, 165). Річка Марсій, як і Меандр, брали свої початки в озері біля Келен. На берегах озера росла тростина, з якої виготовляли мунлітвки для флейт. (Страбон. Географія. XII. 8. 15).

Мал.9. Персоніфікація Марсіаса на монеті з Анамеї.

Довготривале співжиття греків та місцевих племен Анатолії поряд призвело до певного синкретизму в релігійній сфері, коли місцевим божествам надавались грецькі імена. Одночасно, іконографія та способи вшанування цих місцевих божеств не зазнавали змін. Яскравим прикладом цього процесу є знаний і так характерний для Малої Азії культ Артеміді Ефеської, яка в іконографії та атрибутиці не мала майже нічого спільного із грецькою Артемідією. Однак місцевим мешканцям Азії вдалось зберегти в образі Артеміді Ефеської значно більше ознак богині-матері, пов'язаної з дикою природою та родючістю, ніж це ми бачимо в образі Артеміді, сестри Аполлона. На території Балканської Греції ці ознаки тотемізму і первісних вірувань втрачені ще в архаїчну добу. Натомість низка Артемід, знаних з території західної частини Малої Азії (Артеміді Лейкоперена з Магnezії над Меандром, Артеміді з Сард, Артеміді з Баргилії (Artemis Kindyas), навіть Артеміді-Анаїти) вказує на існування дуже сталого зв'язку населення з тими прадавніми віруваннями і сталою традицією, яка лише поверхнево була еллінізована. Найчастіше, місцеві мешканці не розвивали ідеологічну складову богині, залишаючи формулу Matar і етнонім (наприклад Matar Plastene, Matar Tarsiene)²⁰.

Міста Лідії стали значними центрами вшанування Анахіти. Храми існували в Сардах, Філадельфії, Іерокесарії, Меонії тощо. В Гіпайпі до кінця римського часу її шанували саме як Артеміді Анаїту. У своєму "Описі Еллади" Павсаній повідомляє, що був свідком (очевидно, маздейських) церемоній у Гіпайпі та Іерокесарії. У Кастабалі Артеміді Анахіту називали "Артеміді Перазія".

Мал. 10. Зображення тетрастильного храму та культової статуї Артеміді Анахіти на монеті імператора Траяна з Гіпайпи.

Іншою спільною ознакою було те, що і Артемід, і Зевсів, і Аполлонів на території Анатолії проводжували зображувати у вигляді стовпа, а не у вигляді антропоморфних статуй, як це було притаманно для інших частин грецького світу. Хоча і культових зображень Зевса Лідійського чи більшості з Артемід, знаних з епіграфіки не зберіглося, однак нумізматичні джерела дають загальне уявлення про те, як вони могли виглядати.

²⁰ Maurice Sartre, *WSCHÓD RZYMSKI Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p. n. e.–235 r. n. e.)*, (Wrocław: Ossolineum, 1997), 531.

Якщо все ж таки поглянути на джерельну базу нерелігійного характеру, то мешканці полісів Анатолії передусім гуртувались навколо свого населеного пункту, адже це був найперший і найбільш реальний кордон в житті кожної людини. Вживання етнонімів дуже активно засвідчується нумізматичними джерелами, де магістрати міст в автономному та напівавтономному карбуванні неухильно вживали відповідний етнонім-вказівку на назву полісу. У цьому випадку розмір самого полісу не мав значення. Внаслідок чисельності прикладів з досліджуваної території наведемо лише декілька прикладів етнонімів, які траплялись в епіграфіці та нумізматиці. ПЕРΓΑΜΗΝΩΝ (або ПЕРГ, навіть ΩΠΓΡ – Пергам)²¹, ΕΦΕΣΙΩΝ (Ефес)²², ΙΕΡΑΠΟΛΕΙΤΩΝ (Іераполіс), ΑΠΑΜΕΩΝ (Апамея)²³, ΜΙΛΑΝΤΟΠΟΛΕΙΤΩΝ (Мілетополіс), ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΩΝ (Афродісія)²⁴, ΑΤΤΑΛΕΑΤΩΝ (Атталейя)²⁵, ΒΑΓΗΝΩΝ (Баріс)²⁶, ΙΟΥΛΙΕΩΝ ΓΟΡΔΗΝΩΝ (Гордус Юлія), ΤΡΙΠΟΛΕΙΤΩΝ (Тріполіс)²⁷ тощо.

Мал. 11. Етнонім ПЕРΓΑΜΗΝΩΝ на монеті цивільного карбування з Пергаму.

Мал. 12. Етнонім ΤΡΙΠΟΛΕΙΤΩΝ на монеті з Тріполіс.

Мал. 13. Етнонім ΙΕΡΑΠΟΛΕΙΤΩΝ на монеті з Іераполіса.

²¹ *Sölloge Nummorum Graecorum*, Sammlung Hans von Aulock, Vol. 1: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Lesbos, Ionia, (Verlag Gebr. Mann, Berlin, 1957), 2397.

²² *Ibid*, 385–386.

²³ *Sölloge Nummorum Graecorum*, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, (Munksgaard, Copenhagen, 1947), 160.

²⁴ William Head, British Museum, Department of Coins and Medals, *Catalogue of Greek Coins of Lydia*, (The Trustees of British Museum, London, 1902), 71.

²⁵ Michel Amandry, Andrew Burnett, and Jerome Mairat., *Roman Provincial Coinage III, From Nerva to Hardian (AD 96–138)*, (British Museum Press and Bibliothèque Nationale, London and Paris, 2015), 325.

²⁶ Theodore Edme Mionnet, *Description de Medailes antiques grecques et romaines*, T. IV (Lydia–Armenia), (Testu, Paris, 1809), 79.

²⁷ Diane Kurth, *Greek and Roman Provincial Coins – Lydia*, (Ege Yayinlari, Istanbul, 2020), 8.

Наостанок хотілось би згадати ще про терміни римської грекофобії та романофільії, пов'язані із територією регіону в римську добу. Йдеться про терміни “romanitas” і “graeculi”. Ці окреслення відповідно прихильників римського способу життя та поціновувачів грецького можна зустріти в писемних джерелах здебільшого у негативному контексті як прояв антипатії. Так само негативне ставлення як до напів варварів було до мешканців Місії, а мешканців Карії слід за Гомером²⁸ взагалі відверто називали варварами.

Таким чином, територія Анатолії внаслідок своєї етнічної та політичної строкатості є прекрасним регіоном для вивчення складних етнокультурних процесів внаслідок зміни політичних формацій. Вони призводили до формування стереотипів щодо певних груп населення та поживляли формування ідентичності. Найдавніші літературні пам'ятки та твори, археологічні та нумізматичні джерела вказують, що двома основоположними стовпами ідентичності населення регіону в римському часі стають географічний чинник (вживання етніконів в нумізматиці) та спільність релігійних практик. Таким чином, населення Анатолії в досліджувану добу мало територіальну (регіональну), етнічну, релігійну та родову ідентичності. Мало урбанізовані райони Фрігії та наявність природних кордонів у вигляді річок, гірських пасм створювали сприятливе тло для консервації архаїчних моделей, які, із занепадом державних утворень, ставали основою для формування світогляду нових еліт. Цікаво, що переважання локальної та релігійної ідентичності активно пропагувалось через монети на територію усього Середземномор'я.

Одночасно, з точки зору центру на периферію фрігійські матеріали показують шляхи закріплення стереотипів та формування візуальних образів для дихотомії “свій” – “чужий”, а в більш ширшому спектрі показують не тільки протистояння грецького та варварського, іонійського та еллінського, а й ідеологічних моделей “грецького” та “римського” світів.

REFERENCES

- Apollodorus. *The Library*, Volume I: Books 1-3.9. Translated by James G. Frazer. Loeb Classical Library 121. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921.
- Apulei. *Metamorfozy, abo Zoloty osel*. K.: Dnipro, 1982.
- Arystotel, *Meteorolohyka*, Lenynhrad: Hydrometeoyzdat, 1983.
- Calmeyer, Peter, “CROWN I In the Median and Achaemenid periods”. *Encyclopaedia Iranica*. Vol. VI. Fasc. 4: 407–408.
- Chin, Marcus, “Some Observations on Koina and Monetary Economy in Hellenistic Asia Minor”. *GEPHYRA* 25, (2023): 189–221.
- “Dii Sviatykh Apostoliv”. *Bibliia abo Knyhy sviatoho pysma Staroho i Novoho zapovitu iz movy davnoievreiskoi y hretskoi na ukrainsku nanovo perekladena 988–1988. K., 1988.* (in Ukrainian)
- Diodorus Siculus. *Library of History, Volume III: Books 4.59-8*. Translated by C. H. Oldfather. Loeb Classical Library 340. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1939.
- Head William, British Museum, Department of Coins and Medals, *Catalogue of Greek Coins of Lydia*, The Trustees of British Museum, London, 1902.
- Homer, *Iliada*. Kyiv: Dnipro, 1978. (in Ukrainian)
- Imhoof-Blumer, Friedrich. *Fluss- und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen (Personifikationen der Gewässer)*. Genève: Soc. École d'Horlogerie. 1924.
- Isocrates*. Isocrates with an English Translation in three volumes, by George Norlin, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1980.
- “Jonia”. *Mala Encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa: PWN, 1990: 356.
- Kurth, Diane, *Greek and Roman Provincial Coins – Lydia*, Ege Yayinlari, Istanbul, 2020.
- Mionnet, Theodore Edme, *Description de Medailes antiques grecques et romaines*, T. IV (Lydia – Armenia), Testu, Paris, 1809.
- Ostrowski, Janusz A. *Personifications of Rivers in Greek and Roman Art*, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, CMLXXIV, Prace archeologiczne, 47, Studia z archeologii śródziemnomorskiej, 12, Warszawa-Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. (in Polish)
- Phrygian language* [online]: <https://www.britannica.com/topic/Phrygian-language> (data zvernennya 20.05.2023)
- Robert Louis. *Noms indigènes dans l'Asie-mineure gréco-romaine*. Paris 1963 [online]: <https://inscriptions.packhum.org/text/268975?&bookid=627&location=1702> (data zvernennya 20.06.2023)
- Sartre, Maurice, *Wschód rzymski Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p. n. e.–235 r. n. e.)*. Wrocław: Ossolineum, 1997. (in Polish)
- Slovník antyčnoj mifolohii. Ukl. I. Ya. Kozovyk, O. D. Ponomariv, K., 1985. [online] Dostupno <http://litopys.org.ua/slovmyth/slovmy06.htm> (data zvernennia 15.06.2023) (in Ukrainian)

²⁸ Гомер. *Iliada*. 2.865 (K.: Дніпро, 1978).

- Smit, Entoni D. *Natsionalna identychnist. K.: Osnovy*, 1994. Amandry, Michel, Burnett, Andrew. Mairat, Jerome, *Roman Provincial Coinage III, From Nerva to Hardian (AD 96–138)*. British Museum Press and Bibliothèque Nationale, London and Paris, 2015.
- Strabo, *Geography*, books 1-17 in 8 volumes (Loeb Classical Library) [online]: <https://archive.org/details/Strabo08Geography17AndIndex/Strabo%201%20Geography%201-2/> (data zvernennya 20.06.2023)
- Sólloge Nummorum Graecorum*, Sammlung Hans von Aulock, Vol. 1: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Lesbos, Ionia, Verlag Gebr. Mann, Berlin, 1957.
- Sólloge Nummorum Graecorum*, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Munksgaard, Copenhagen, 1947.

RELIGIOUS BOUNDARIES IN ANTIQUITY AND THE FORMATION OF LOCAL IDENTITIES (ON THE EXAMPLE OF ANCIENT ANATOLIA)

Anastasiya BAUKOVA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Archaeology and History of Ancient Civilizations
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
anastasiya.baukova@lnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1636-981X

The history of ancient civilization contains many examples of resolving social conflicts and models of behavior in certain historical and cultural circumstances. The phenomenon of Rome's history as a multicultural entity has been nourishing European culture for thousands of years. And just as for the elites of the republican period, so for the current intellectual elite, the content of the concept of identity is important. Historians, culturologists, anthropologists, sociologists, philosophers, lawyers, political scientists, and representatives of other sciences are trying to identify the elements that held the ancient Greek community together and, thus, to determine the laws of identity preservation for the modern world. However, neither the ancient Greek world nor the world of Roman culture had a unified and linear development. Since what we call ancient Greek society existed long before the advent of writing, an analysis of worldview and visual constructions can help identify the elements on which ancient Greek identity was built. Among these elements, mythology and religion play an important role, as the works of Homer and Hesiod were known in all parts of the Mediterranean and formed the basis for unification and identification. The events described in these works were closely connected with the territory of the Asia Minor peninsula (Anatolia). A large community of Ionian Greeks was formed here, who were not autochthonous and had to make efforts to shape their world. There were large state formations on the peninsula (Lydia, the Persian Empire, Phrygia, Bithynia, Hellenistic states, etc.), which gradually replaced each other, while the Greek component remained a permanent element of this multicultural world. The development of the general situation in the Mediterranean against the backdrop of the rise of Macedonia actually raised the question of what it means to be Greek. And the proposed study is an attempt to find an answer to this question from the perspective of the ancient Greek religion and its role in ethno-cultural processes.

Key words: antiquity, identity, mythology, Phrygia, borders, Roman province.